

Сіроштан Т. В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ НАЗВ УЗАГАЛЬНЕНИХ ОЗНАК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТ.

Анотація. У статті на широкому фактичному матеріалі української мови XI–XIII ст. подається аналіз лексико-словотвірних типів абстрактних іменників, утворених від прикметникових основ, встановлюється набір словотвірних засобів та їхня продуктивність, простежується функціонально-семантична дистрибуція виявлених формантів.

Ключові слова: словотвірна структура, лексико-словотвірний тип, абстрактні іменники, деад'єктив, формант, суфікс.

Постановка проблеми. Назви узагальнених ознак – це іменники, утворені від прикметникових основ, що належать до категорії абстрактної лексики й становлять одну з основних складових словника української мови на різних етапах її розвитку. Абстрактні слова називають поняття, що не мають реального втілення, тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, відносини між особами, народами, особливості етикету, є науковими та виробничими термінами тощо [1, с. 7–8]. Дослідження такої лексики в діяхронії, зокрема особливостей її творення та вживання, є одним з актуальних завдань сучасної лінгвістики, оскільки слова з абстрактною семантикою пов'язані з розвитком мислення й світогляду людини, її життєвими потребами в певні історичні періоди й відображають специфіку становлення української мови під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Водночас усебічне вивчення словникового складу мови, її словотвірного рівня з урахуванням часових меж її розвитку допоможуть вирішити питання «престижу та статусу нашої мови впродовж її тривалої колонізованої історичної долі» [2, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дифузність і синкретизм значень абстрактних слів ускладнюють процес дослідження й роблять його особливо цікавим. Вивченню такої лексики присвячені праці багатьох науковців, зокрема П. Білоусенка, І. Ковалика, О. Микитюк, Н. Медведовської, В. Німчука, Л. Полюги, З. Піскозуб, Н. Томи та інших учених. Формування словотвірної структури цих іменників у дописемний період розвитку мови простежено в розвідці «Лексико-словотвірні типи назв узагальнених ознак у праслов'янській мові» [3]. У студіях з історії мови, лексикології, словотвору сформувалося значне теоретичне підґрунтя з окресленого питання, однак дослідженню абстрактних іменників-деад'єктивів давньої русько-української мови XI–XIII ст. лінгвісти не приділяли належної уваги.

Мета статті – аналіз лексико-словотвірних типів відприкметникових абстрактних найменувань української мови XI–XIII ст.

Виклад основного матеріалу. Проаналізовані джерела давньої русько-української мови XI–XIII ст. засвідчують значну кількість похідних назв узагальнених ознак, мотивувальною базою під час творення яких виступають якісні та відносні при-

кметники. У дериваційній структурі цих слів спостерігаються суфікси **-ость**, **-от(а)**, **-ств(о)** та інші.

Найбільш продуктивні, за нашими даними, лексико-словотвірні типи деад'єктивів в українській мові XI–XIII ст. утворювали іменники на **-ость** із різноманітною семантикою.

Назви почуттів, емоційних станів, особливостей характеру людини представлені найбільшою кількістю похідних, наприклад: *се бо благовѣстоу\ вамі **радость** велика* (1056 ОЕ 57); *велика гѣ **млѣть** твою* на н^с (п. XI/1377 Повч 31), *ми^лость* (1076 СДЯ IV 530) «милість, милосердя; співчуття»; *имѣ* ... *вс<коу свѣдоуще **мдрѣть*** (XI/XIII–XIV ХА 20) від *мудрыи*; *Арѣю же **крость*** (XI/XIII–XIV 71); *благость* (1076 СДЯ I 205) «доброта, милосердя, милість»; *лютость* (1076 СлРЯ VIII 347) «жорстокість, лють»; *кротость* (1076 75) «лагідність, незлобність, покірність»; *добрость* (XI СР I 679) «чеснота»; *прѣмдрость дана* ~ *моу* (1144 ГЕ 186) від *прѣмудрыи* та інші.

Трапляються також іменники на позначення фізичних відчуттів істоти: *прѣзлѣха насытъишемѣ **сладости** книжныа* (XI/XV ІлСл 40), *сладость* (XII–XIII СлРЯ XXV 68) «приємний або солодкий смак»; *и себе и сво\ си погоуби за многоу **несытость*** (XI/XIII–XIV ХА 39).

Найменування фізичного стану людини спостерігаються в аналізованих джерелах досить часто, наприклад: *оукрѣпѣнь ^ дѣтескыи **младости*** (XI/XV ІлСл 41), *младость* (XI/XV СлРЯ IX 186) «молодість»; *побѣдами и **крѣпостію** поминаютьсѣ нынѣ* (XI/XV ІлСл 41), *крѣпость* (XI–XII СлРЯ VIII 36) «фізична сила, міць; могутність, сила, непереможність; твердість, міцність»; *мертвость* (1096 IX 106) «тлінність, смертність»; *нагость* (XI/1477 X 55) «вид і стан голого тіла»; *лудость* (XII–XIV VIII 293) «дурість» (пор. *лудий* «дурний») та інші.

Окремі параметричні ознаки об'єктів навколишнього світу представлені такими іменниками: *долгость, дългость, дългость* (1263 СлРЯ IV 299) «тривалість; якість, властивість за значенням прикметника *долгий*»; *малость* (XIII IX 20) «малість, незначність щодо величини, обсягу, тривалості» тощо.

Абстрактні назви з іншою семантикою: *лѣпность* (1073 СР II 73) «пристойність, краса» від *лѣпши* (Там само) «гарний, хороший, прекрасний», що пов'язане з праслов'янським прикметником вищого ступеня порівняння **lęrpjъ* (ЕСУМ III 264–265).

2. Поширеними в аналізованих джерелах української мови XI–XIII ст. виявилися деад'єктиви на **-от(а)**, **-ет(а)** зі значенням узагальненої ознаки.

Особливості емоційного стану людини, її характер, почуття позначають такі деривати: *доброта* (1047 СР I 680) «краса, доброта», пор. *доброта* (XI–XII СлРЯ IV 267) «краса, велич, благополуччя»; *дрѣхлота* (XI СР I 738) «скорбота» від *дрѣхлыи* (Там само) «похмурий, сумний; жорстокий» тощо.

Фізичний стан істоти називають такі іменники: *нищетою своєю* і *наготою* *гладомі* і *жаждею* *срдце твоє на сімхрєніє клон#ща* (XI/XV ІлСл 43), *нагота* (XII–XIII СлРЯ X 55) «вид і стан голого тіла».

Абстрактні найменування за кольором нечисленні, наприклад: *б#лота* (1073 СлРЯ І 136) «білизна».

Найменування фізичних характеристик предметів представлені в аналізованих джерелах такими похідними: *мякота* (1073 IX 342) «м'якість, нетвердість; стан рідких і газоподібних речовин на противагу твердим предметам»; *ветхота*, *вет#хота* (XII П 127) «старість, дряхлість»; *мокрота* (XIII/XV IX 237) «властивість, стан мокрого, рідкого; сирість, вологість» тощо.

Параметричні назви також утворюють виразний лексико-словотвірний тип в українській мові аналізованого періоду: *~зда малі боудеть долготою* (XI/XIII–XIV ХА 28); *локоті седмь ві долготоу* і *толїстота вели* і *страшна* (XI/XIII–XIV 49); *нын# с#нце красосу#с* кї *высот# висходить* (XIII/XIV СлТур 251), *высота* (XI/XIII–XIV СДЯ ІІ 254) «протяжність зверху донизу»; *малота* (XI/XIII–XIV СлРЯ IX 20) «малість, неістотність за розміром, об'ємом, тривалістю» та інші.

Назви зовнішніх характеристик об'єктів довкілля також творилися за допомогою суфікса **-от(а)**, наприклад: *л#пто-та* (1047 Ср ІІ 73) «пристойність, краса» (*лєпыи*); *красота* (XI/XIII–XIV СлРЯ VI 20) «краса, принадність»; *круглота* (XI/XIV–XV VIII 80) «округлість, кулеподібність»; *долгота*, *д#лгота*, *д#лгота* (XII–XIII IV 300) «тривалість; якість, властивість за значенням прикметника *долгий*» тощо.

3. Продуктивні лексико-словотвірні типи на **-ств(о)** представлені в аналізованих джерелах утвореннями, що називають особливості психічного стану, характеру, почуттів людини: *лак#мство* (1076 Ср ІІ 6) «хтивість» від *лакомги*; *б#ишеньство* (1076 І 223), пор. *б#ишьство* (223); *лукавьство* (XI П 52) «зло, злоба, підступність» від *лукавги*; *др#сельство*, *др#сельство* (XII І 737) «суворість» від *дряслиги* (Там само) «похмурий».

Назви фізичних відчуттів, станів істоти також утворювалися за допомогою цього форманта, наприклад: *др#хльство* (1076 Ср І 738); *кисельство*, *кыс#льство* (XII СлРЯ VII 137) «гострий або кислий смак» тощо.

Фізичні властивості предметів та явищ довкілля представлені кількома найменуваннями в аналізованих джерелах XI–XIII ст., наприклад: *теплотоу* і *стоудєньство* і *водоу* і *соушоу* *соуцьство* *б#и нарекоша* (XI/XIII–XIV ХА 61) відповідно від *теплыи* та *стоудєньи*.

Інші найменування: *дивєні же б#и в величьств# т#ла* і *моужьства* (XI/XIII–XIV ХА 12) від *великии*; *а Дионоуса п#ньство* (XI/XIII–XIV 71); *вгсоцьство* (1073 Ср І 453) «висота» від *вгсокии*; *достоинство* (1073 715) від *достоинги*.

4. У цей період, за нашими спостереженнями, виразно окреслилися лексико-словотвірний тип деад'єктивів, утворених за допомогою матеріально невираженого форманта, наприклад: *лють* (XI П 97) «біда» від *лютиги*; *быстрь* (XI/XII–XIV СДЯ І 338) «швидкість, стрімкість»; *глубь* (до 1200 Ср І 521) «глибина»; *могута*, *могота*, *музута* (XIII/1477 СлРЯ IX 230) «міць, сила, могутність» та інші.

5. Велика кількість абстрактних іменників на позначення стану суспільства, параметричних ознак, загальної абстрактної ознаки [докладніше див. 4, с. 25–26] утворювалася від прикметникових основ за допомогою суфікса **-ин(а)**, наприклад: *О закон# ...* і *в бл#дод#ти* і *истин#* (XI/XV ІлСл 39), *исполнь бл#дти истины* (1283 ЄЄ 41), *истина* (1056 Ср І 1144) «дійсність,

законність, правда, справедливість, вірність», пор. *истина*, *истинна* (1057 СлРЯ VI 319) «істина, правда» від *истіи*, *истиги*; *глибина* (1056 Ср І 520); *оуломокі пядь ві высоту а пядь в ширинуу* (XI/XIII–XIV ХА 43).

6. У словотвірній структурі окремих деад'єктивів аналізованого періоду виокремлюється суфікс **-д(а)**: *приближаєтс# скоро правда моа* (XI/XV ІлСл 41), *Б#жєни изг#нании правды радї* (1144 ГЄ 175) від *правыи*; *вражда* (XII–XIII СлРЯ III 94) «ворожнеча», пор. також *ворожда* (к. XIII/бл. 1425 СДЯ І 475) від *вражши*; *кривда* (к. XIII/бл. 1425 СДЯ IV 296) «кривда, неправда, брехня» від *крывыи*.

7. Нечисленні абстракти, утворені від прикметникових основ за допомогою інших дериваційних засобів, не становили виразних лексико-словотвірних типів:

-б(а), -об(а): *оутр#ни бо д#нь собою печеть с# д#вл-ть бо д#ні и злоба сво* (1144 ГЄ 181), *з#лоба*, *злоба* (1073 Ср І 1000) «зло; біда; вада, гріх; ворожнеча», *золота* (1073 995) «злота; зло, гріх»; пор. також похідні на **-обь**: *зобль* (1073 995), *зобль*, *з#обль* (XI СлРЯ VI 18) «зло»; *вражда* (XII–XIII/XV III 94) «ворожнеча» від *вражши* (СДЯ І 479) «диявольський»;

-не: *лакоми#* (XI Ср ІІ 6) «жадібність, хтивість» від *лакомги*; *весельє* (XII/XVII СлРЯ ІІ 112) «веселість, радість» (*весєлиги*);

-ин(а): *безл#ницю си молвилі* (п. XI/1377 Повч 30), *безл#ни-ца* (1305/1377 СДЯ І 125) «нісенітниця, дурниця» від *безл#ниги*;

-изн(а): *кривизна* (XIII/1406 СлРЯ VIII 53) «несправедливість, неправота» (*крывыи*).

Висновки. У лексичній системі давньої русько-української мови абстрактні іменники утворювали велику за обсягом і різноманітну в семантичному плані тематичну групу, яка представлена, зокрема, відприкметниковими дериватами, що позначають риси характеру, особливості інтелекту людини; почуття (фізичні та психічні, позитивні й негативні); загальнолюдські цінності, поняття світоустрою; узагальнені ознаки, якості, властивості, що стосуються істоти й неістоти; стосунки між людьми; фізичний стан істоти; просторово-часові найменування та інші.

На початку XI ст. в давній русько-українській мові виразно окреслилися основні лексико-словотвірні типи назв узагальнених ознак, властивостей і станів, утворених від прикметникових основ за допомогою формантів **-ость**, **-от(а)**, рідше – **-ств(о)**. Уже на цьому етапі розвитку української мови простежуються процеси уніфікації дериваційних формантів, тяжіння до однозначності.

Умовні скорочення назв джерел:

ГЄ Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 174–193.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К.: Наукова думка, 1982–1988. Т. 1–6.

ЄЄ Євсевієве Євангеліє: наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст., Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. К.: КСУ, 2001. 320 с.

СлЛ «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 39–45.

ОЄ Остромирове Євангеліє 1056–1057 років Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 47–61.

Повч «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 30–35.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов. М.: Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. М.: Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

СлТур «Слово на Антипасху» Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 248–256.

Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб, 1893–1912. Т. 1–3.

ХА Книги времени и «образны» Геврги мниха / Истрини В.М. Хроника Георгія Амартола в древнем славянорусском переводе: текст, изслѣдование и словарь. Т. 1: Текст. Петроград, 1920. 612 с.

Література:

1. Полюга Л. Абстрактна лексика. Українська мова: енциклопедія. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 7–8.
2. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 656 с.
3. Сіроштан Т. Лексико-словотвірні типи назв узагальнених ознак у праслов'янській мові. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». 2017. № 26. Т. 1. С. 66–68.
4. Білоусенко П., Німчук В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина). Запоріжжя–Ялта–Київ: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2009. 252 с.

Сіроштан Т. В. Лексико-словообразовательные типы названий отвлеченных признаков в украинском языке XI–XIII вв.

Аннотация. В статье на широком фактическом материале украинского языка XI–XIII вв. подается анализ лексико-словообразовательных типов абстрактных существительных, образованных от основ прилагательных, устанавливается набор словообразовательных средств и их производительность, прослеживается функционально-семантическая дистрибуция выявленных формантов.

Ключевые слова: словообразовательная структура, лексико-словообразовательный тип, абстрактные существительные, деадъективы, формант, суффикс.

Siroshtan T. Lexical and Word-forming Types of Names of Abstract Attributes in the Ukrainian Language of the XI–XIII centuries

Summary. The article deals with the analysis of the lexical and word-building types of abstract nouns formed from the stem of adjectives on the broad factual material of the Ukrainian language of the XI–XIII centuries. A set of word-building tools and their productivity is established, the functional-semantic distribution of the identified formants is traced.

Key words: word-forming structure, lexical and word-forming type, abstract nouns, adjectives, formant, suffix.